

ECCLESIA VAGY ECCLESIÁK? EGY MOZZANAT A TISZÁNINENI PÜSPÖKSÉG FELÁLLÍTÁSÁRÓL SZÓLÓ 1646–1648 KÖZTI VITÁBÓL

MAGYAR GERGELY

1646. június 10-re I. Rákóczi György erdélyi fejedelem ún. nemzeti zsinatot hívott össze Szatmárnémetibe, amelyet az ezt követő napok során a tiszántúli, tiszáninneni és erdélyi református egyházak képviselőinek részvételével, a fejedelem és más világiak jelenlétében meg is tartottak. Ennek jegyzőkönyvéből Geleji Katona István, akkor erdélyi szuperintendens, állította össze harminc végzést tartalmazó agendás könyvét, amelyet aztán helybenhagytak a résztvevők is. A harminc közül a nyolcadikként számozott végzés különösen a Tiszától északra eső egyházmegyéket érintette. Ebben ugyanis „a jó rend és fegyelem, valamint a tudomány tisztaságának könnyebb fenntartása és a szakadásoknak s szükségtelen újításoknak kikerülése végett, a tiszántúli (ma: tiszáninneni) világi urak és patronusok folyamodására, a felséges fejedelem [...] hozzájárultával, még a tiszántúli (ma: tiszáninneni) atyafiak közül is egy püspök avagy szuperintendensnek, avagy bármi névvel nevezendőnek az ők közös nyilatkozatuk s szavazatuk által leendő megválasztatását szükségesnek ítéli.”¹ Mindezt annak tükrében, hogy „Erdélyben és Magyarország főbb részeiben az első reformáció óta üdvösen fennáll az egyházi szolgák közt” a püspökség intézménye.²

Azonban maguk a zsinaton jelenlévő követek nem vállalták, nem vállalhatták azt, hogy ezt a döntést minden további nélkül befejezettnek tekintsék. A végzés ugyanis azzal zárul, hogy „amit ugyan az ők követeik az ők közös fraternitásuk tanácskozására halasztottak.”³ A probléma ezzel az volt, ahogyan Zoványi Jenő megállapította, hogy magának a zsinatnak a jegyzőkönyvében illetve leírásában ez a cikk nem így szerepel, az a három egyházvidék (az erdélyi, a tiszántúli és a

¹ A szatmárnémeti zsinat Geleji Katona István által összegyűjtött pontjait Zoványi Jenő fordításában használtam fel. Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., 1911, 177.

² Zoványi 1911, 177.

³ Uo.

tiszáninnyi) együttműködésének megerősítésében és fenntartásában kimerül.⁴ Mégis, Zoványi is megtörténtként tünteti fel azt, hogy a tiszáninnyiek vállalták a püspökállítást, mivel ezt tanúsítják a későbbi, ezzel kapcsolatos esperesi megbeszélések és a fejedelem levelei is.⁵ A Geleji által 1648 júniusában, a nagyenyedi zsinaton bemutatott végzések tehát ennek a törekvésnek a lenyomatai,⁶ amelyben felfedezhető a fejedelmi akarat és az erdélyi református egyház Geleji képviselte konzervatív szárnyának (és vezetésének) véleménye is.

A vita során, valószínűleg hosszabb idő alatt keletkezett az az irat, amely e tanulmány gerinceként szolgál: ez a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményében, a K.Cs.II.1/32/a jelzet alatt található, némileg töredékesen fennmaradt, „Impedimenta elec[tionis episcopi] in Ecclesiis cis-Tibiscanis [...]” című dokumentum.⁷ Ez tartalmazza azt a tíz, a püspökség felállítása elleni érvet, amelyeket valamikor 1646-ban vagy 1647-ben, a nemzeti zsinat után⁸ küldtek meg az esperesek a fejedelemnek,⁹ aki mindegyik alá odaírta ellenvetéseit és valószínűleg 1647-ben eljuttatta azt a tiszáninnyieknek.¹⁰ További szerepe a vitában ennek az iratnak nem sok volt,¹¹ mégis, fontos forrásként szolgálhat arra nézve, melyek is voltak azok az okok, amelyek megakasztották a szuperintendencia kiépítését.

⁴ Zoványi fordításában a következők hangoztak el a zsinat megkezdése utáni napon a témával kapcsolatban: „Az erdélyi és magyarországi tiszáninnyi és tiszántúli egyházak közti unió, mely megszakítottnak látszott, felújttatik és megerősítettik oly módon, hogy a fontos dolgokban, ha úgy kívánja a szükség, kölcsönösen támogatást nyujtani, tanácsot adni és jelen lenni tartoznak, s ugyanazokat az artikulusokat használják.” Zoványi 1911, 163.

⁵ Tanácskoztak például felőle 1646 augusztusában Tolcsván és 1647-ben Tarcalon. Zoványi 1911, 199.

⁶ Zoványi 1911, 183.

⁷ A dokumentumot a következő közlésből használtam fel: Balogh Judit–Dienes Dénes–Szabadi István (szerk.): *Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607–1710*, Sárospatak, 1999, (a továbbiakban: *Rákóczi-iratok* 1999) 76–81.

⁸ Magában az iratban ugyanis esik szó a nemzeti zsinat utáni történt eseményekről is, mint például az angli református esperes katolikusok általi számonkéréséről.

⁹ Mivel pontosan nem lehet tudni, a fejedelem kikkel tanácskozott erről az iratról, csak feltételezhető, hogy egyháziak közül Geleji Katona István erdélyi szuperintendenssel illetve udvari papjával, Medgyesi Pállal. A dolgozat további részében ezért leegyszerűsítve a fejedelem álláspontjáról fogok beszélni.

¹⁰ A datáláshoz az nyújthat támpontot (mivel a dokumentumból ez a rész nem maradt fenn), hogy 1648 márciusában újabb felszólítás érkezett a fejedelemtől a kérdésben. Az 1647-es dátum ezért feltételezi azt, hogy előtte ismét halogatták a cselekvést, miután már Rákóczi elküldte nekik ellenérveit. Hegedűs László: A tiszáninnyi hely. hitv. egyházmegyék kormányzata a Carolina resolútió kiadatása előtt. In: *Sárospataki Füzetek*, 1859, 475–483. 479.

¹¹ Annyiban az esperesek felhozzák később, hogy mikor 1648 áprilisában a fejedelmet tájékoztatják újhelyi közös zsinatuk lefolyásáról, hivatkoznak arra, hogy a fejedelem előtt már ismertették a nehézségeket. Hegedűs 1859, 479.

Annyiban bizonyosan szerencsés a dokumentum érv-ellenérv alapú felépítése, hogy egy komoly módszertani problémát is megvilágít, illetve annak feloldására is bizonyos mértékben segítséget nyújt. Hiába maradtak fenn ugyanis viszonylag nagy mennyiségben egyházlátogatási és zsinati jegyzőkönyvek, elsősorban a zempléni egyházmegyéből, ezeket egyháziak készítették egyházi felhasználásra. Éppen ezért az ezekben leírtak azt a valóságot ábrázolják, amelyet akár testületileg, akár egyénileg fontosnak tartottak lejegyzőik, bizonyos esetekben ismert,¹² máskor meglehetősen esetleges kritériumok alapján, így a teljesség mellett az is probléma, hogy sok olyasmi is kimaradt, amelyet ők ismertnek tekintettek, számunkra viszont nem az. Bár ez az irat is inkább sietséget, mint módszeres felsorolást és érvelést sugároz, éppen ezért sokat elárul lejegyzőiről, mindkét oldalon. A tíz pontban ugyanis arról igyekeznek a *seniorok* meggyőzni az alapvetően világi hatalomként megjelenő fejedelmet, hogy kifogásaik jogosak, így még ha alkalmi is érvrendszerük, annyit biztosan megmutat, hogy mit tekinthettek ők elfogadható ellenvetéseknek egy fontos szereplő felé, aki nem tartozott a klérushoz. A dokumentum másik fele, ti. a fejedelem által válaszul leírtak pedig a másik vitázó félről nyújtanak teljesebb képet. Itt ugyanis I. Rákóczi György, miközben alapvetően mások gondolataira válaszol, az egyházzal kapcsolatos saját elképzeléseiről igyekszik írni. Így hiába az időbeli eltérés az irat két egységének keletkezése között, a fejedelem válasza nem teljes mértékben reakció, az akció éppen úgy része. Számos esetből ismerhette ugyanis a tiszánineni esperesek halogató taktikáját,¹³ így valószínűleg sejtette: nem ez lesz az utolsó lépés ebben a vitában sem.

A fenti előnyöknek azonban a kutató fizeti meg az árát: az irat polemikus jellegéből fakadóan a felek célja elsősorban a hatékonyság, nem pedig az elméleti koherencia volt. Így minden megállapítást csak a vita kontextusába illesztve lehet elfogadni: bár feltehetően leíróik komolyan gondolták ezeket, de hogy az egyház kormányzásával kapcsolatos elképzeléseik rendszerében milyen helyet is foglaltak el, illetve hogy ezek mennyire is jelentették ezen elképzeléseik teljességét, arra vonatkozóan csak hozzávetőleges utalásokat lehet tenni.

A püspökség felállításának kérdése egyháztörténeti szempontból szorosan összekapcsolódik a puritanizmus körüli vitákkal. A szatmárnémeti zsinattal és annak következményeivel is elsősorban ebből a szempontból foglalkozott Hegedűs László, Zoványi Jenő, Nagy Géza, Makkai László és Dienes Dénes is. Hegedűs

¹² Ilyenek a zempléni esperesek pontjai vizitációk esetére. Dienes Dénes (szerk.): *Zempléni vizitációk 1629–1671*, Sárospatak, 2008, 6.

¹³ Tolnai Dali Jánosnak például, mivel csak egy számára problémás pontokat is tartalmazó eskü aláírására kényszerítették, több hónapig nem engedték, hogy elfoglalja helyét a sárospataki kollégiumban. Zoványi 1911, 38–50.

kivétel abból a szempontból, hogy ezt az egyházkormányzati kérdést a puritánoktól függetlenül kezeli a fejedelem és az esperesek közti vita egyik állomásaként.¹⁴ Zoványi számára ez az irat annak a teljesen alkalmi és időhúzó taktikának a jellegzetes esete, amelyet az esperesek korábban is bevetettek több ügyben is, nem egy esetben a fejedelem akaratának érvényesülését hátráltatva. Számára a fejedelem által írt ellenérvek meggyőző cáfolatot jelentenek,¹⁵ amellyel le is zárja a dokumentum szerepét abban a gondolatmenetben, melyben a tiszáninneni püspökséggel foglalkozik. Nagy Géza röviden szól arról, hogy még a fejedelem és a szatmárnémeti zsinat akarata sem tudta rávenni az espereseket, hogy püspökséget állítsanak fel, csupán egy erősen megbéklyózott felügyelői tisztségig voltak hajlandók elmenni.¹⁶ Makkai főként Zoványi gondolatmenetét veszi át Geleji utólagos toldásával és a halogató esperesekkel kapcsolatban, Dienes pedig szintén Zoványira utal, amikor a fejedelmi ellenérvek meggyőző mivoltáról ír.¹⁷

Az elemzés előtt érdemes még arról is beszélni, mit is jelentett a református egyház szempontjából a XVII. század közepén a Tiszáninnen. Összesen négy egyházmegyét tekintettek ekkor ide tartozónak: az abaúj-tornait, a borsodgömör-kishontit, az ungit és a zemplénit.¹⁸ Ezek területe nem feltétlenül esett egybe világi megfelelőikkel, vezetőik pedig püspöki jogkörrel bíró esperesek voltak. Az egyes egyházmegyék vezetése formálisan teljesen egyházi kézben volt: a zsinatokra csak egyháziak voltak hivatalosak, közülük kerültek ki a senior munkáját segítő *conseniorok* és a jegyző is. Szintén csak a református klérus tagjai alkották az egyes egyházmegyék *presbyteriumait* is. Ezek rendszerint a legtekintélyesebb lelkészekből álló testületek voltak, amelyek az esperes munkáját segítették.¹⁹

Az 1640-es évek végére ezen a vidéken nemcsak földesúri, hanem a linzi béke következtében, ha valamelyest korlátozva is, uralkodói jogokat is gyakorló I. Rákóczi György erdélyi fejedelem jelentette a legkomolyabb nem a klérushoz tarto-

¹⁴ Hegedűs 1859, 479.

¹⁵ Zoványi 1911, 82., 199.

¹⁶ Nagy Géza: *A református egyház története 1608–1715*, I. kötet, 424.

¹⁷ Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*, Bp., 1952, (a továbbiakban: Makkai 1952) 113., Dienes Dénes: *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, 1998, 14–15.

¹⁸ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Bp., 1977a, 165.

¹⁹ Hegedűs 1859, 478. Dienes 1998, 8.

zó tényezőt a reformátusok számára.²⁰ Hatalmát elsősorban birtokain érezhették az esperesek, például a sárospataki kollégiumban Tolnai Dali János fellépése során,²¹ de másutt is tekintetbe kellett venniük a senioroknak Rákóczi és más világi patrónusok befolyását. Fontos megemlíteni azt is, kik is fogalmazták ezt az iratot. Csak három esperes írta ugyanis alá: Görgei János ungvári, Jánosi Bálint borsod-gömöri és Simándi János zempléni. Közülük csak Görgei viselte régebb óta hivatalát,²² és bár a másik kettő is részt vehetett az egyes egyházmegyék irányításában ezt megelőzően is,²³ magával a fejedelemmel való egyezkedésben nem lehetett akkora tapasztalatuk, mint például az 1645 végén elhunyt zempléni seniornak, Miskolczi Csulyak Istvánnak. Az sem erősítette pozíciójukat, hogy az abaúji helyzet meglehetősen viharos volt ekkoriban, ami az esperességet illeti. 1646 februárjában ugyanis a tokaji zsinaton felfüggesztették, majd a nemzeti zsinaton letették Tolnai Dali János esperest és hozzá ragaszkodó társait, bűneik hosszú lajstromára hivatkozva.²⁴

Nem volt véletlen a puritánok elleni ilyen szigorú fellépés, mivel hosszú ideje ez volt az egyik legérzékenyebb kérdés a reformátusok között a Tiszán innen. Mióta 1638-ban a fejedelem Tolnai Dali Jánosnak sárospataki tanári állást juttatott,²⁵ számos levélváltás és vizitáció témáját képezték hirdetett tanok. Ez a történet ért ideiglenesen véget Tokajban, ahol egy levél, amelyben a fejedelem felszólította jószágigazgatóját, hogy a hagyományoktól eltérő papot ne tűrjön meg, komoly szerepet játszott a Tolnaiék ellen hozott döntésben.²⁶ A fejedelmi kegy és a puritánok fellépése tehát elválaszthatatlanná vált a viták során: ahogy Tolnai felemelkedésében, úgy bukásában is kulcsszerepe volt Rákóczi akarátának, amely hasonlóan meghatározta a szatmárnémeti zsinatot is. Itt ugyanis, legalábbis a Geleji által összeállított gyűjtemény szerint, a fejedelem vezetésével léptek fel a világi patrónusok többek között annak érdekében, hogy szervezzék meg a Tisza jobb partján is a püspökséget. Bár ez feltehetően nem teljesen így

²⁰ Amikor Sárospatakra 1644-ben bevonult I. Rákóczi György, a zempléni esperes, Miskolczi Csulyak István a bibliai József történetét hozta fel köszöntőbeszédében, utalva arra, hogy még azelőtt ismerték a fejedelmet, mielőtt rangja így megnőtt. A vitában mégis a később befolyása alá került területek egyházainak igazgatását tekintette a fejedelem mérvadónak, amely utalhat arra, mennyire is volt elégedett a tiszáninneni helyzettel. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye (a továbbiakban: SRKTGy), Kgg.I.1. 414a–b.

²¹ Mivel az itt szolgáló lelkészek zöme Sárospatakról került ki és mivel a zempléni esperes inspectora is volt a kollégiumnak, különösen érzékeny pont volt ez. Hegedűs 1859, 478.

²² 1626-ban már esperes volt, szemben Simándi 1646-i és Jánosi 1645-i megválasztásával. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977b, 93., 665., 703.

²³ Simándi például consenior volt 1636-tól. Dienes 2008, 159.

²⁴ Zoványi 1911, 135–136., 170.

²⁵ Makkai 1952, 76.

²⁶ Zoványi 1911, 109., 115.

történt, mégis intő jel lehetett az esperesek számára, hogy Geleji így megírhatta ezt. Ebben a kontextusban kell tehát elhelyeznünk a vitát és abban ezt az iratot.

Az elemzés az ebben található gondolatok témakörök szerinti csoportosítása mentén halad, olyan szempontokat követve, amelyek vagy az esperesek, vagy a fejedelem, esetleg mindkét fél érvelésében lényegesek voltak. Ezek között is először a múlt szerepe szembetűnő. Mindkét oldal hivatkozik korábbi esetekre, ezekkel azonban – már csak a vitában elfoglalt pozíciójukból kifolyólag is – teljesen különböző céljaik voltak. Az esperesek számára a múlt olyan precedensek tára volt, amelyek korlátokat szabtak saját működésüknek. Annak érdekében, hogy eme precedensek érvényességét növeljék, már a dokumentum bevezetőjében utalnak a korábbi tiszáninnyi esperesek működésére, akiktől maguk is sokszor hallották a püspökség „felől való discursust és igyekezetet,”²⁷ de az iratban sorra vett problémákat még ők sem tudták leküzdeni. A szintén az akadályokat hangsúlyozó cím mellett a bevezető másik fontos gondolata, hogy senki nincs a seniorok közt, aki ne javallaná, hogy miként Erdélyben és a Tiszántúlon, úgy egy püspök legyen náluk is. A régtől fennálló problémák hangsúlyozásával és az elvi helyesléssel az esperesek pedig maguk is annak a vitázási taktikának a folytatói, amelyet a Tiszán innen tartott zsinataikon, de a szatmárnémetin is használtak a puritánokkal szemben. Ez pedig az elvi elfogadás, de a gyakorlati megvalósítás hibái vagy akadályai miatti ellenzés, halogatás attitűdje. Az 1646 eleji tokaji zsinaton például a keresztelés kérdése jutott hasonló sorsra: bár az ortodoxnak nevezett irányzat képviselői elvi szinten bizonyos fokig elismerték a puritánok álláspontjának jogosságát, megvalósításának módját és annak időszerűtlenségét felróták Tolnaiéknak.²⁸ Egy ilyen bevált módszeren, úgy tűnik, az esperesek nem kívántak változtatni.

De a múlt felelgetett eseményeit is gondosan választották ki. Az első pontban az egri törökre hivatkoztak, ahol „tellyességgel szokatlannak” tartanák, ha a borsodiak más, nem az uralmuk alá tartozó vármegyékbe járnának zsinatra, hiszen korábban még a saját zsinataikra sem mindig engedtek minden borsodi lelkészt elmenni. A hatodik és hetedik pontban az ungiak panasza következik: egyrészt általában a „papista urak,” másrészt Homonnai János ellen. Az előbbiekre felé felelnie kellett a nemzeti zsinatra távozó esperesnek ezen útjáért, utóbbi pedig eltiltotta birtokain a zsinatozást. Végül a kilencedik és tizedik pontban a királyi Magyarországon élő evangélikusok 1610-i zsolnai és 1614-i szepesi zsinatát hozzák fel, illetve az ezek elleni katolikus fellépést intő jelként értelmezik saját helyzetükre.²⁹ A seniorok tehát biztosra mentek: olyan eseményeket válogattak

²⁷ Rákóczi-iratok 1999, 76.

²⁸ Zoványi 1911, 123–124.

²⁹ Rákóczi-iratok 1999, 76., 78., 80.

ki saját védelmükre, amelyekre a fejedelmi hatalomnak nem lehetett korábban sem befolyása. Az ekkor már fejedelmi uralom alatt élő ungiak panasza pedig ezért különösen jelentős.

„El mult telnek n[incs] hidege” – ez, az egyik evangélikus példára adott válasza illusztrálja talán a legjobban, milyen álláspontot akart sugallni magáról Rákóczi.³⁰ Hasonló alapon utasítja el a Homonnairól szóló panaszokat is.³¹ Azonban nem teljesen konzisztens a múltnak ilyen felfogásában. Valahányszor ugyanis egy olyan szituáció jut eszébe, amely saját ügyét erősítené, megragadja az alkalmat és ezt ellenpéldaként máris az esperesek szemére veti. Ezek általában olyan esetek, amelyekkel maga is találkozhatott az egyházak ügyeivel való foglalatossága során:³² a hatodik pont cáfolatában a korábban Váradra érkező tizánineni követek esetét hozza fel, akik közül „edgyet sem hallot[tunk ho]gy Betzbe vitenek volna érette...” De a prédikátorok anyagi helyzetére vonatkozó érvre is olyan válasz ad, amely alapján legalábbis azt akarja sugallni, hogy tudja milyen haszontalan ügyekben is eljárnak otthonról a lelkészek. A nyolcadik pontra adott válasza mutat rá arra, mi is köti össze ellenérveit. Itt a szikszói esperesség régóta tartó működéséről beszél, amely területi megosztottsága ellenére is eredményesen tud működni.³³ Álláspontjának kulcsa tehát – amellet, hogy a seniorok példáit megfosztotta precedens-értéküktől – az volt, hogy igyekezett rámutatni: ismeri egyházaik korábbi történetét, azt nem tudják számára ismeretlenként feltüntetni, amelyet aztán kedvükre magyarázhatnak. Így került a vitában egymással szembe a korlátok és lehetőségek múltképe, és előtérbe a fejedelemnek azon törekvése, hogy hasonlóan értőnek mutakozzék a Tizáninben jelenét érintő kérdésekben is.

Amikor jelenlegi helyzetükről szeretnének beszélni a fejedelemnek, kifogásaikat az esperesek széles palettáról veszik. Szó esik a török, illetve a királyi uralom alatt lévő területeken a mozgási és gyülekezési nehézségekről; megjelenik a katolikusok fellépése a protestánsokkal szemben; de előkerülnek a korszakban errefelé meglehetősen gyakori árvizek illetve az is, hogy a prédikátoroknak nincs elég jövedelmük ahhoz, hogy a majdani közös püspökségi zsinatokat látogassák. A fejedelem, ahogy a múltból merített érvekre, úgy ezekre is pozitív ellenpéldákat hoz, mint a már említett borsod-gömör-kishonti esperesség működését, vagy pedig igyekszik megcáfolni az esperesek érveit, mint a lelkészek jövedelme

³⁰ Uo. 80.

³¹ „[Meghal]t immar Homonnai Janos.” Rákóczi-iratok 1999, 79.

³² Számos levél maradt fenn, amelyet esperesek vagy presbyteriumuk írtak a fejedelemnek az egyházmegyéjük helyzetéről, különösen Tolnai Dali János fellépése kapcsán. (Rákóczi-iratok 1999, 29–40.)

³³ Rákóczi-iratok 1999, 78–79.

esetében.³⁴ Ha utóbbi kérdést valamivel részletesebben vesszük szemügyre, a zempléni vizitációs jegyzőkönyvek adatai szolgálhatnának annak eldöntésére, hiszen ezekben feljegyezték az egyes lelkészek jövedelmét, és azokat a problémákat is, amelyekkel az egyes egyházközségekben szembesülniük kellett. Több probléma is felmerül azonban ezen protokollumok forráskritikája során. A legfontosabb már akkor feltűnik, amikor összevetjük az ilyenkor feltett kérdések sorát és a megmaradt jegyzőkönyveket: nincs mindig minden kérdésre válasz, illetve ha volt is, az csupán szóban hangozhatott el és nem minden esetben került rögzítésre. Így az ügyek egy része bizonyosan elveszett, a maradékuk is torzítva maradhatott fenn, elsősorban azért, mert a konfliktusok jelentik a lejegyzettek döntő többségét. Problémákról így gyakran értesülünk, míg a rendes működésre legfeljebb pár szavas mondatok emlékeztetnek.³⁵ Jelen elemzés szempontjából azonban mindez annyiban előnyös, hogy a problémák közt az esperesek és a fejedelem érveire is találunk példákat.³⁶

Ha pedig ehhez hozzávesszük, hogy egy olyan időszak terméke ez a dokumentum, amikor a puritánok miatt a fejedelem többször is beavatkozott az egyház belső ügyeibe, illetve amelyet megelőzően Tolnai Dali Jánosnak sokáig hitele volt a fejedelem szemében, akkor az is látható, hogy a két fél közti konfliktus ebből a szempontból értelmezési jellegű is: kinek is vannak pontosabb ismeretei az ottani helyzetet illetően, az espereseknek vagy a puritán Tolnai által (is) tájékoztatott fejedelemnek. A tájékozódás más forrásai és az eltérő célok tehát így fordítottak szembe két olyan véleményt, amelyek akár kompatibilisek is lehetnek volna egymással – igaz, a problémák (és lehetőségek) más-más pólusát ragadták meg.

Mindez azonban csak előkészítése volt a vita mondhatni kulcskérdésének, azaz annak, hogy mi is legyen az itteni református egyház jövője, hogyan is működhetne az a tiszáninneri püspökség, amelynek felállításában elvileg mindkét fél egyetértett. Az esperesek ebben a kérdésben az egyházmegyéik korabeli működését és egymással való kapcsolatát veszik alapul. Azért tartják például nehezen kivitelezhetőnek az egyházkerületbe szerveződést, mivel így veszélybe kerülne az egyházmegyei zsinatokat jellemző személyes részvétel.³⁷ Ezt a gönci

³⁴ Uo. 76–80.

³⁵ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek felhasználásáról bővebben: Dienes 2008, 445–446. Dóka Klára (szerk.): *Segédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgozásához*, Budapest, 1993.

³⁶ 1629-ben a zalkodiak például panaszolták, hogy prédikátoruk nem is szól, mikor kimegy a faluból, de ugyanekkor Visnyót is otthagyta lelkésze akár napokra is, ráadásul a jobbágyok lovain. 1639-ben Battyánon viszont alig kapott a pap elegendő ételmet, mivel a földesúrnő visszatartotta a neki járó gabonát. Dienes 2008, 18., 30–31., 109.

³⁷ Az I. és VI. pontban erre panaszkodnak a borsodiak, illetve az ungiak. Rákóczi-iratok 1999, 76–79.

és a felső-magyarországi kánonok is kikötötték,³⁸ volt tehát mire hivatkozniuk az espereseknek; igaz nem minden esetben tartották ezeket be. Mégis fontos, hogy alapelveként megfogalmazták, mivel a zsinatokon az „Ecclesia nevében” meghozott döntések mögött a súly egy részét ez adta, a legtekintélyesebbeket magában foglaló presbyterium véleménye mellett. A zsinatok szolgáltak ugyanakkor a papok ordinálásának színhelyéül is. Ezt az évente összehívandó közzsínaton tartották, amely során az új jelentkezőket, miután levizsgáztak, felszentelték. Azért fontos ezt kiemelni, mivel ez annak a folyamatnak a része, amelyet Graeme Murdock „elit-státuszra” törekvésnek nevezett, és amely roppant fontos volt a korabeli tizsánineni református egyház számára.³⁹ Valahogyan ugyanis nekik is egy olyan „elit” csoportként kellett megjelenüik, mint a katolikus papságnak, amelynek azonban jogilag biztosított privilégiumaival többnyire nem rendelkeztek.⁴⁰ Ezért volt fontos az egységes ruházatnak vagy a szintén közösen szabályozott erkölcsi és családi életre vonatkozó normáknak a betartatása, és ezért lehetett lényeges a zsinat és a felszentelés is. Ekkor ugyanis személyesen is találkozhatott a lelkészi kar, megerősítve korábbi kapcsolataikat, illetve az újonnan bevettek számára a vizsga és az eskü letétele a többiek előtt ebbe az „elitbe” való beemelésüket jelezte.⁴¹ A fejedelem számára viszont más volt a követendő minta: ő a tizsántúli és erdélyi gyakorlatban gondolkodott. „[De] Consensu animi jelen lesznek,” írja az első pontra adott válaszában, azaz a lelkészek írásban elküldhetik véleményüket, a zsinatnak azonban mindenképpen alá kell vetniük magukat. Véleménye a püspökválasztásról és a jövőbeni közzsínatok helyéről is az ottani mintákat követi: „illendő személyt” kell szuperintendensnek választani az egyházmegyékre tekintet nélkül és „alka[llmas] köz helyre” kell a gyűléseket összehívni.⁴²

Ezeket a válaszokat adja az esperesek azon törekvésére, hogy a püspökséget alapvetően a korabeli esperességek közti együttműködés, „unio” mintájára szervezzék meg. Arra, hogy miért is nem jött létre szuperintendencia korábban ebben a térségben, a történetírás eddig több, de összességében hasonló választ adott.

³⁸ A gönciek közül a XXII., a felső-magyarországiak közül a IV. és LIII. és LIV. cikkek szólnak erről. E zsinatok végzéseit a következő kiadásban használtam fel: Kiss Áron (szerk.): *A XVI. században tartott református zsinatok végzései*, Bp., 1881, 444., 710., 722.

³⁹ Murdock, G.: *Calvinism on the Frontier 1600–1660*, Oxford, 2008, 230–242.

⁴⁰ 1629-ben az erdélyi református lelkészek kollektív nemességét kaptak a fejedelemtől, azonban ennek előnyeit a tizsánineniek legfeljebb akkor élvezhették, amikor kiterjedt odáig a fejedelmi hatalom. Murdock 2008, 231.

⁴¹ Jól érzékelteti ezt például Miskolczi Csulyak Istvánnak az 1630-i kistoronyai zsinaton, papszenteléskor elmondott beszéde, ahol egyrészt kiemeli, hogy „hatalmat adtunk nektek” az Ige tanítására a kéz fejre tételével, amely egyben kiemelte a felszentelteteket „az közönséges paraszti avagy deáki társaságból”. SRKTGy, Kgg.I.1. 85a–b.

⁴² Rákóczi-iratok 1999, 77., 79.

Zoványi Jenő és Révész Imre szerint az egri katolikus püspökség jelentette a XVI. század végéig az akadályt, az esperesek pedig megszokták és megszerették ezt a helyzetet, amely egyházmegyéikben püspöki jogkört biztosított számukra.⁴³ Hasonló a véleménye a területtel foglalkozó Dienes Dénesnek is, aki azonban a perifériakusságra és a bizonytalan, gyakran változó erőviszonyokra helyezte a hangsúlyt.⁴⁴ Együttműködés azonban létezett ezek közt az esperességek közt, legalább az 1566-i gönci zsinat óta.⁴⁵ Az olyan zsinatokon, amelyeken több senior is megjelent, jellemzően őket közösen érintő ügyeket tárgyaltak, mint a peregrinus diákok költekezésének részleteit⁴⁶ vagy a puritánok fellépésével kapcsolatos ügyeket.⁴⁷ Volt azonban ennek az együttműködésnek egy másik oldala is: ha meghalt egy hivatalban lévő esperes, az egyik szomszédos egyházmegye vezetője részt vett azon a zsinaton, ahol az utódot megválasztották, illetve ő volt az is, aki beiktatta hivatalába.⁴⁸ Az esperesek tehát ezt a kölcsönösségen és a közös ügyek közös intézésén alapuló viszonyt szerették volna viszontlátni az egyház jövőjében olyképpen, hogy minden egyházmegye kerüljön sorra püspökválasztásokkor, illetve a gyűléseket is ennek megfelelően, mindig más helyen tartsák (VIII. pont).⁴⁹ Nézeteiket egyébként fenntartották az 1648-i sárospataki zsinaton is, ahol bár továbbra sem döntöttek a püspökség felállítása mellett, de a helyette létrehozott elnöki hivatal sok tekintetben úgy nézett ki, ahogy az esperesek a püspöki tisztséget itt elképzelték.⁵⁰

Ebben a kérdésben tehát a helyi szokások és a fejedelem által bírt más területeken létező egyházigazgatási módok összeütközése figyelhető meg, ami különösen érdekes annak fényében, hogy Rákóczi itt földesúrként is gyakorolta az egyházra vonatkozó patrónusi hatalmát. A fejedelem azonban mást várt ebben az esetben

⁴³ Zoványi 1977a, 165. Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet*, I. kötet, Debrecen, 1938, 183.

⁴⁴ Dienes 1998, 9–10.

⁴⁵ Zoványi 1977a, 166.

⁴⁶ Ez történt az 1593-i bodrogkeresztúri zsinaton. Dienes 1998, 12.

⁴⁷ Ezek közül a legjelentősebb ilyen a tiszántúli püspök bevonásával tartott tokaji zsinat volt 1646 februárjában. Zoványi 1911, 112–114.

⁴⁸ Így történhetett, hogy Tolnai Dali Jánost a Sárospatakon még ellene küzdő Miskolczi Csulyak István iktatta be abaúji esperesi székébe 1645-ben. Zoványi 1911, 87–89.

⁴⁹ Az érvelésben a „felette nagy teherre” hivatkoznak, amelyet egy-egy ilyen gyűlés jelent, amiről közvetlen tapasztalatuk is lehetett a szatmárnémeti zsinat éppen ilyen indokkal történt gyors befejezése esetében, de Miskolczi Csulyak István önéletrajzában is leírja, hogy ellenfelei azzal próbálták meg bosszút állni rajta, hogy hozzá hívtak össze zsinatot. Valószínűleg joggal tartottak tehát ennek velejáróitól. Zoványi 1911, 173. Jenei Ferenc et al. (szerk.): *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. Régi magyar költők tára. XVII. század. 2. Bp., 1962, 293.*

⁵⁰ Zoványi 1911, 200–202.

az esperesektől. A dokumentumot olvasva, amelyből szinte süt, mennyire nem kívánták az esperesek, hogy püspököt állítsanak följük, a fejedelem arra a következtetésre juthatott, hogy nem látják el kellőképp hivatásukat, ha ennyire nem hajlandóak teljesíteni, amit ő jónak lát. Másként vélekedett tehát az esperesek feladatáról és szerepéről, mint azok.

Bár a seniorok erről közvetlenül nem fejtik ki álláspontjukat, vitairatukból mégis kitűnik, mit tekintettek tisztségükből fakadó kötelességeiknek. Akkor is igaz ez, ha fő céljuk hatalmuk védeke volt, hiszen érvelésüket ennek ellenére úgy kellett összeállítaniuk, hogy az kifejezze: esperesként csak így tudnak cselekedni. Amit érveik elárulnak, az egy defenzív, az egyház jelen helyzetének fenntartására törekvő kép tisztségükről. A II. pontban kifejezik, hogy tartanak például Rimaszombat elszakadásától, ha végbemegy ez az átszervezés, de előkerül az egyházi bíróságok szerepe is. A III. és VII. pontban a borsodiak és az ungiak hozzák fel a *causánsok* (pereskedők) elmaradását, ami bekövetkezhet, ha ügyeiket egyházkerületi szinten kell intézniük.⁵¹ Martin Ingram, amikor a XVI. század végi, XVII. század eleji angliai egyházi bíróságok működését tanulmányozta, hatalmuk és tekintélyük fontos fokmérőjének tekintette, milyen mértékben tudták rávenni a megidézetteket, hogy azok meg is jelenjenek.⁵² Hasonló állhat ennek az érvnek is a hátterében: a nagyobb távolságok azt okozhatják, hogy kevesebben jelennek meg a zsinatokon lefolytatott peres ügyek tárgyalásain, ami viszont az egész egyház tekintélyének csorbulását hozhatja magával, nem is beszélve arról a félelemről, hogy más felekezetek tölthetik be az így keletkezett rést.⁵³

A fejedelem velük szemben nyíltan beszél arról, mi is az elvárható egy esperes viselkedését tekintve. Mikor az ungiak felelősségre vonásukat panaszolják, Rákóczi válasza az, hogy „balogh itélettül keresztyén ember idegenek közöt magát nem ohajttya, es annak [távoz]tatásáert nem kell az ő hivataljának tisztit [mu]latni.” Ilyen dolgok miatt tehát nem szabad, hogy csorbát szenvedjen az esperesi szerepkör. Igazán azonban a X. pontra adott válaszában kel ki a tisztáninneniek viselkedése ellen. Már korábban is említi, hogy „nem kell az Christus szolgál[ina]k fe]lette félelmeseknek lenni,” itt azonban egyenesen „boldogh emle[kezetű] re]formator eleiket” hozza fel, mintegy szembeállítva velük, amiért nem hajlandóak

⁵¹ Rákóczi-iratok 1999, 77–78.

⁵² Ingram, Martin: *Church Courts, Sex and Marriage in England, 1570–1640*, Cambridge, 1990, 341., 344–350.

⁵³ Hasonlóval találkoztak már a reformátusok, például amikor Tolnai Dali János nem kereszttel, csak templomban, a gyülekezet jelenlétében, állítólag több szülő is a katolikusokhoz vagy az evangélikusokhoz vitte gyermekét. Probléma volt a házasságokkal is, ugyanis a tisztázatlanabb esetekben a fiatal pár gyakran ortodox pap, „batykó” előtt házasodott össze. Makkai 1952, 101. Dienes 2008, 29.

cselekedni.⁵⁴ Úgy tűnik tehát, hogy az espereseket saját pozíciójuk átgondolására szeretné készíteni, merjenek ebben a helyzetben cselekedni, ne csak az akadályokat lássák.

Végül előkerül az a gondolat is, amelyben az egész dokumentum mögötti, de abban nyíltan meg nem jelenő konfliktus, a puritánnak és ortodoxnak nevezett irányzat vitája felszínre tör. Az esperesek a IX. pontban ugyanis *innovatió*nak nevezik a püspökség felállítását, amelyre a fejedelem úgy reagál, hogy *renovatio*, avagy *melioratio* lenne az inkább.⁵⁵ A szavak jelentőségét ebben a kontextusban elsősorban a korábban a puritán Tolnaiékat elítélő zsinatok adják meg. Ha az 1646 elején, Tokajban tartott zsinatot tekintjük, itt Tolnai vádlói már az „újításai folytán előállt zavarokat” vetik szemére és a zsinat döntésében is félti az egyházat az újításoktól, mivel ezzel az oltalmazásukra tett királyi esküt kockáztatják.⁵⁶ De megjelenik a vád a Geleji által összeállított szatmárnémeti végzések XVIII. pontjában is, igaz, itt a „változtatás vagy újítás” úgy válik tilossá, hogyha a megfelelő eljárások hiányában végzik el azt.⁵⁷ Végül pedig a későbbi, 1648-i sárospataki zsinaton is előkerül, ahol a IX. pontban arról esik szó, ha az elnök „szakadárság vagy valamely újítás gyanújába keveredik,” milyen eljárást kell vele szemben alkalmazni.⁵⁸

Az esperesek érvelésének ez tehát a magja: *innovatio* a püspökállítás, a legtöbb baj ebből következik. Magával vonja ugyanis a királyi hatalom és a katolikusok figyelmét, de egyúttal megbontja az egyház addigi szervezetét is, ahogyan azt a puritánok akarták korábban. A fejedelem éppen ezért szögezi le, nem *innovatió*ról beszél, hanem helyreállításról vagy jobbításról. Ez indokolhatja a reformátor elődök felemlegetését is, illetve az esperesi tisztség eltérő felfogását, ha ugyanis ezt a reformátorok által is elfogadható cselekvésnek tartja, akkor a seniorok ellenállása nélkülöz minden alapot, ha azonban újítás lenne, úgy a fejedelem nem követelhetné a püspökség felállítását.

E dolgozat konklúziója azonban nem a *vita* konklúziója is egyben. A tiszánineni püspökség kérdése I. Rákóczi György halálával került le a napirendről, egészen a XVIII. századig, amikor 1735-ben mégis kénytelenek voltak

⁵⁴ Rákóczi-iratok 1999, 78., 80.

⁵⁵ Uo. 79–80.

⁵⁶ Zoványi 1911, 117., 135.

⁵⁷ Maga Tolnai egyébként szintén tagadja az *innovatio* vádját, amire *Musculus* magyarázatát hozza fel. Számára a „*novare*” azelőtt ismeretlen dolgot kezdeményezni, de a „*renovare*” a dolgot korábbi állapotába helyreállítani. Ő, keresztségről vallott nézeteit védelmezve, utóbbiba sorolja magát, mivel korábbi neves teológusok tanait vallja. Zoványi 1911, 159.

⁵⁸ Zoványi 1911, 202.

felállítani az egyházkerületet.⁵⁹ A vita-szituáció ellenére azonban néhány dolgot mégis elárul ez a dokumentum a felek gondolatairól.

Látható, az esperesek ragaszkodtak saját hatalmukhoz, tágabb értelemben pedig saját hatalomgyakorlási módjaikhoz illetve szokásaikhoz, és ebbe való beavatkozásként tekintettek a fejedelmi akaratra. Ez ellen pedig az innovatio körüli problémákra és egyházuk helyzetének saját értelmezése köré építettek fel egy érvelést. Ugyanakkor két, egymást erősítő tényező is ott van ennek háttérében. Egyrészt a dokumentum érveiben meglehetősen kiszolgáltatottnak festették le helyzetüket, legyen szó politikai hatalomról, a katolikusokról, netán természeti jelenségekről. Tehát úgy is értelmezhető ez, mintha legalábbis azt kívánták volna sugallni: ezekkel szemben a püspökség nem nyújtott volna jobb védelmet, mint eddigi berendezkedésük, főleg ha hozzávesszük az átalakítással járó feszültségeket. De megjelenik egy másik szempont is gondolataik közt. Éppen a puritánok ügye világított rá, mennyire komoly befolyása is volt a fejedelemnek az egyház ügyeibe minden formális tisztség nélkül is. Ha pedig hozzávesszük, hogy ehhez meg tudta szerezni a többi világi patrónus támogatását is (márpedig előfordult már, hogy a „papuralom” miatt a fejedelemhez mentek panaszkodni komoly birtokkal rendelkező nemesek) és a szatmárnémeti zsinaton is együttműködött ez a két fél,⁶⁰ akkor tarthattak attól is az esperesek, hogy a világiak túl nagy súlyra tesznek majd szert egyházukban.

A fejedelem véleménye majdnem mindenben gyökeresen szemben állt mindezzel. Ahogy ő fogalmaz a dokumentum töredékesen fennmaradt utolsó sorai-ban: „Nem tudjuk mi azt ha adhatnake ü kegyelmük [...] szamot az Christusnak hogy semmi utat modot nem lattak imez vagy az jo dologban valo megindulasra. Mert talán ha jobban neztek volna, megh láthatták volna.”⁶¹ Figyelembe véve a seniorokétól alapvetően eltérő nézőpontot, ez csak akkor lett volna megvalósítható, hogyha az esperesek teljesen elfogadják a fejedelem által felállított értelmezési keretet. Elismerik tehát az ő hatalmát múltjuk, tisztségük, jelen helyzetük és saját lehetőségeik értelmezése felett. A vita további eseményei (különösen a püspöki tisztséget láthatóan kerülő 1648-i sárospataki zsinat) viszont arról tanúskodtak: az esperesek nem ezt az utat választották, meg kívántak maradni saját hatalomgyakorlási módjaiknál, amelyeken csak sajátos szokásaik figyelembevétele mellett voltak hajlandók változtatni.

⁵⁹ Hegedűs 1859, 483.

⁶⁰ Makkai 1952, 104., 109.

⁶¹ Rákóczi-iratok 1999, 81.